

Кирюшко М.І.

ІСТОРИОГРАФІЯ СУЧАСНОГО

УКРАЇНСЬКОГО ІСЛАМОЗНАВСТВА І СТАНОВЛЕННЯ МУСУЛЬМАНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Події 11 вересня 2001 року сколихнули людство, прикували його увагу до таємничої і маловідомої сфери – ісламського світу та часто незрозумілого стороннім життя мусульман. Мусульмани, кількість яких сягає нині 1 млрд. 260 млн. чоловік, на початку XXI ст. нагадали про себе як про помітний чинник у світі. Чинячи активний опір окремим явищам глобалізації, вони справляють суттєвий вплив на сфери економіки, політики, фінансів, військових справ. Чимало західних аналітиків розглядають ісламську цивілізацію як загрозу глобальному мирові і стабільності. Перед західною цивілізацією постало питання, чи спроможна вона ефективно захистити себе від сил тероризму.

Після згаданих подій у США здобув друге дихання цивілізаційний підхід до пояснення глобальних процесів. Чимало авторів нині погоджуються у тому, що почав здійснюватися прогноз Семюеля Хантінгтона, який передбачав виникнення у новому столітті збройних конфліктів у країнах, розташованих поблизу “дуги нестабільності”, утвореної приблизно по колишніх кордонах імперій, що розвалилися, – Китайської, Османської, Російської, Австро-Угорської, які значною мірою співпадають з регіонами, де стикаються мусульманська і християнська культури. Люди пересвідчилися у тому, що західна цивілізація не є універсальною, що значна частина людства спирається на зовсім інші цінності і не сприймає всього комплексу західних цінностей в їх цілісності. Стала очевидною потреба шукати нову духовну основу для досягнення побудови відносин країн традиційної демократії з мусульманським світом, для порозуміння з ним.

Необхідність побудови своїх відносин з “дар уль-іслам” (світ ісламу) постає нині і перед Україною.

Іслам не є релігією, традиційною для України. Разом з тим іслам існує на теренах сучасної України декілька сотень років і має тут свою досить довгу історію. Започатковуючись від часів князівської Русі-України і перших контактів слов'ян-русичів із стародавньою Булгарією, ця історія має такі віхи, як багатівікове існування Кримського ханату, поява татарської діаспори в Україні, гоніння на іслам та переслідування віруючих-мусульман за тоталітарної комуністичної влади, нарешті, її жахливий злочин – депортація автохтонного кримськотатарського народу.

Нині відроджується релігійне життя мусульман в Україні. За умов забезпеченої Українською державою небаченої досі релігійної свободи мусульмани здобули всі можливості сповідувати свою релігію, безперешкодно задовольняти свої релігійні потреби, здійснювати ісламські обряди, відроджувати мусульманські святині та місця для молінь.

Активізація ісламського світу мала наслідком безпрецедентне пожвавлення мусульманського руху в Україні. На початку 90-х років лише 90-95 тисяч громадян України ідентифікували себе як мусульмани. На початку 2002 р. в Україні (за різними оцінками) нараховується вже від 1,2 до 1,8 млн. мусульман. Кількість релігійних громад мусульман за роки незалежності України збільшилася у 20 разів – з 23 громад у 1990 р. до 416 у 2002 р. Вже існують 3 духовно-адміністративних центри: Духовне управління мусульман Криму (276 громад і 29 поза реєстрацією), Духовне управління мусульман України (54 громади і 1 поза реєстрацією), Духовний центр незалежних мусульманських громад (12 громад), а також 44 незалежні громади. Зараз прибічники “релігії Пророка” порушують питання про відкриття вже 4-го духовного управління. Іслам став, таким чином, другою після християнства (за кількістю прихильників) релігією в Україні.

Україна увійшла до п'ятірки європейських країн із значною питомою вагою мусульманського населення, яке до того ж мешкає досить компактно. Україна поступається за чисельністю мусульман Туреччині, Албанії, Німеччині та Франції, але вже випереджає у цьому відношенні Болгарію, Македонію та край Косово. Динаміка поширення ісламу в Україні протягом 11 років залишається стабільно високою. В країні створюється відповідна інфраструктура, необхідна для нормального релігійного життя мусульман. Активно відновлюються старі і зводяться нові мечеті (серед останніх – мечеть “Ар-Рахна” у Києві). В країні видаються газети: “Аль-Баян”, “Минарет”, “Арраїд”, “Ватан” (арабською мовою), “Наш дом – Україна”, “Голос Крима”, “Голос Азербайджана”, “Янғы Дюнья”, “Авдет” (кримськотатарською мовою), журнали “Дуслык” та “Йылдыз”. Понад рік на хвилях радіостанції “Радіо Рокс-Україна” регулярно виходить в ефір радіопередача “Ассаляму алейкум!”, що випускається асоціацією “Ансар-фаундейшн” разом з ДЦНМГ.

Організатором і лідером культурно-просвітницької діяльності серед значної частини українських мусульман стала Міжобласна Асоціація “Арраїд”, яка діє від 1997 року. В її структурі функціонує також асоціація об'єднаних громадян “Ансар-фаундейшн”, яка видала друком багато книжок, продукувала чимало аудіо- та відеокасет. Особливу увагу “Арраїд” приділяє духовному розвитку молоді, поглибленню взаєморозуміння між людьми різних націй. “Арраїд” являє собою конфедерацію 11 організацій, які діють у різних областях та містах України. Зусиллями “Арраїда” здійснено багато акцій для малозабезпечених родин, дитячих садочків, лікарень, сиротинців, інтернатів для старих. У 1998 році у Бахчисараї створено здоровпункт, який обслуговує 300 родин без урахування їх релігійної приналежності. Він фінансується коштом “Арраїда”. У Криму за його сприяння пробурено 32 свердловини для одержання з глибини чистої питної води у поселеннях кримських татар. Асоціація здійснює благодійницьку допомогу нужденним, соціально незахищеним людям, передусім інвалідам, самотнім старим, багатодітним сім'ям.

Швидке зростання кількості громад супроводжувалося приходом до них людей, недостатньо глибоко обізнаних у питаннях ісламу. Потреба у поглибленні ісламських знань, у ліквідації дефіциту ісламської освіти визначила необхідність серйозного навчання. Це насамперед стосується підготовки кадрів освіченого духовенства, справжніх фахівців з ісламу. Для цього в країні діють 2 ісламських університети (у Донецьку та Києві) та три мадрасе. В Україні функціонують також декілька десятків недільних шкіл, наприклад, в усіх махаллях м. Донецька.

У нашій країні працюють ісламські культурні центри - у Києві (2), Одесі й Сімферополі. Важливу роль у підтримці суспільно важливих акцій українських мусульман відіграють благодійницькі фонди “Замзам”, “Ібрахим ель-Ібрахим”, “Дубаї”, “2001”, “Берлек”.

У мусульманському середовищі відбуваються складні процеси. Так, надмірне запізнення з розв'язанням соціально-економічних і юридичних проблем натуралізації та облаштування кримських татар на теренах Криму сприяло утворенню тут критичної, потенційно вибухонебезпечної ситуації. На сьогодні кримські татари не сповідують тактику насильницьких дій. Але наслідком подальшої консервації важких умов життя кримських татар може бути виникнення і оформлення організацій та рухів, які домагатимуться від влади покращення свого становища. Проте у разі переходу кримськотатарського народу або його частини до активних форм протесту проти свого злиденного становища мусульманські інститути, що діють у Криму, в окремих випадках можуть стати каталізаторами й інтеграторами протестної енергії населення. Акції протесту мусульманського населення, як правило, всюди традиційно набувають вигляду мусульманського опору, як це відбувається у всьому світі. Цей процес тільки підсилюватиметься у разі дрейфу України до тісних союзницьких відносин з Росією та подальшого збереження нинішнього низького рівня життя кримських татар.

Відбувається початкова політизація ісламу в Україні. Швидко зростає рівень залученості мусульман до політичного життя, з'явилися ісламізовані форми політичних рухів серед кримських татар, типові для бідних мусульманських країн. Складаються інституційовані структури з потенціалом, достатнім для успішної участі у майбутніх виборах до органів представницької влади.

Яскравим проявом інституалізації мусульманського руху стало утворення Партії мусульман України (ПМУ) – партії умовно-клерикального типу. Її виникнення було зумовлене двома обставинами: а) поширенням в країні партій, які включали до своєї назви термін “християнський”: ХДПУ, УХДП, ХНС, ВОХ, УХРП; б) внутрішньою потребою в координації дій усіх мусульман України. Партія існує у вигляді двох блоків – донецького (очолює Брагін Р. Є.) та запорізького (очолює Акчурін Ф. І.). На парламентських виборах 1998 р. ПМУ не здолала 4-відсоткового бар'єру через гострі незгоди з Міллі-меджлісом. У виборах 2002 р. ПМУ самостійної участі не бере через вкрай несприятливий для мусульманських організацій психологічний фон, який склався після дій терористів у США та палестинських підричників в Ізраїлі. Але ПМУ зберігає й розвиває свій апарат та місцеві структури для участі у наступних виборах 2006 року.

Іслам як релігія не передбачає єдиної організаційної структури мусульманської умми або цілісної владної вертикалі. Внутрішнє життя мусульманської спільноти відзначається помітним демократизмом. Ще з часів пророка Мухаммада мусульманські громади виникали і розвивались здебільшого як демократичні організації, де найважливіші питання розглядались самими віруючими і не практикувалась авторитарна влада одного керівника, що, однак, зовсім не виключало визнання авторитету духовних лідерів. Інститути халіфату та мухтасибату суперечать цій тенденції, але мають іншу природу. Тому мусульманські громади існують в Україні як саморегульовані об'єднання, незалежні у внутрішньому житті ні від держави, ні від інших громад. Ця обставина разом з впливом регіонального фактора визначила наявність у країні кількох духовно-адміністративних центрів мусульман.

Першою такою організаційною структурою виникла у Криму, де вже в 1991 році було створено Кадіат (пізніше Духовне управління мусульман Криму – ДУМК) з наданням йому статусу мухтасибату. Нині на його основі діє муфтіят мусульман Криму. З 1992 року у Києві діє Духовне управління мусульман України (ДУМУ). Більшість громад, які не увійшли до складу ДУМК та ДУМУ, у 1994 році об'єдналися навколо Асоціації незалежних громад мусульман. На її основі 23 вересня 1994 року було створено Духовний центр мусульманських громад України (ДЦМГУ). Однак ще є також громади, які не входять до жодного з названих центрів.

Мають місце окремі незгодженості між цими структурами. Спостерігаються прояви нової для українських мусульман напруженості між прибічниками двох різних мазхабів (толків) – ханіфітського (місцеві, більшість) та мутазілітського (частина місцевої молоді, приїжджі – меншість), а також відбувається загострення дискусії про співвідношення вироблених протягом століть релігійних традицій кримських татар з нормами і приписами “істинного ісламу”. З цього приводу Курултай кримськотатарського народу наголосив на необхідності збереження усталених серед кримських татар звичаїв у сповідванні ісламу [1].

Мусульмани України є частиною світового мусульманського співтовариства (умми) і зазнають сильних зовнішніх впливів з його боку. Формами цього впливу на громадян України з-за кордону є: надання освіти у мусульманських університетах, приїзд радників-експертів, фінансова і благодійницька допомога. З цими впливами звичайно пов'язують проникнення до країни ідей ісламського фундаменталізму, небезпеку ваххабізму та появи заборонених у багатьох країнах релігійно-політичних партій “Брати-мусульмани” та “Хізбут-Тахрір”. Вперше на теренах України виникла шіїтська громада та споруджено шіїтську мечеть (у м. Києві). Шіїти у світі традиційно налаштовані на

послідовне протистояння “ворогам ісламу” (іранські аятоли, “Хезболла” у Лівані, південноіракські шиїти тощо).

Однак є всі підстави вважати, що те, що називають в ісламі фундаменталізмом, не є чимось неприродним або випадковим. Це – природний механізм, який покликаний регулювати дисгармонії, що виникають у мусульманському суспільстві під дією зовнішніх щодо нього чинників. Ісламський фундаменталізм виник як цілком нормальна реакція на надто сильну загрозу щодо секуляризації побуту і культури мусульман, яка постала у ХХ ст. під тиском глобалізації. Його регулятивна сутність підтверджується тим, що крайній фундаменталізм швидко приводить його прибічників до маргіналізації, їх відтиснення на периферію своєї ж релігійної субкультури. Так, від дій і мотивацій терористів у США відмежувались визначні духовні лідери з низки мусульманських країн. Хоча сам по собі фундаменталізм зацікавлений просто у зростанні релігійної ідентичності віруючих. Більшість мусульманських учених при цьому виступає проти самої ідеї релігійних війн. Слід додати, що у пострадянських країнах у вигляді фундаменталізму виступає інше явище – погляди іноземців (найчастіше з арабських країн), які критично ставляться до деяких місцевих мусульманських традицій та звичаїв, виступаючи з позицій “чистого ісламу”. Конфлікт між місцевими і прибулими знавцями ісламу набирає форми звинувачень з боку перших на адресу других у поширенні ними фундаменталізму.

Отже, поява на етноконфесійній карті України мусульманської спільноти, зростання й ускладнення її ролі у суспільному житті визначають важливість комплексного наукового вивчення ісламу, його віровчення, культової практики, соціальних наслідків поширення в країні. Актуальність цього завдання стає ще більш вагомою у разі врахування перспективи дальшого утвердження ісламу на українських теренах.

Наслідки зростання питомої ваги ісламського фактора в Україні на багаторічну перспективу є досить неоднозначними. В галузі економіки вони є здебільшого позитивними: розширення торговельних зв'язків з мусульманськими країнами, можливість розширеного інвестування з боку фінансових кіл найбагатших країн Організації Ісламської Конференції. Позитивні явища можливі також у сфері культури.

У сфері політичній підсилення ісламського фактора може мати здебільшого негативний характер: а) нагнітання за певних умов ситуації у Криму, її радикалізація до вибухонебезпечного стану, що зумовлене відсутністю представництва кримських татар у вищих органах державної влади, невизнанням Меджлісу з боку держави, неповнотою реституції культового майна, виділенням коштів з бюджетів різних рівнів на відновлення лише православних храмів; б) теоретично можливе загострення загрози регіоналізму з перспективою утворення певної автономії у місцях компактного поселення кримських татар.

У духовній сфері – це актуалізація релігійних відмінностей і реанімація протистояння мусульман і християн. Внаслідок міграційних процесів і появи в Україні біженців вірогідним є піднесення антимусульманських проявів на зразок організації “Київська фортеця”, що може призвести до ускладнень і зіткнень на етноконфесійному ґрунті.

Загалом мусульмани України є поліетнічним населенням, у складі якого переважають представники тюркської та кавказько-іберійської мовних груп. Це робить мусульманську спільноту полем перетину різних етнополітичних сил і векторів. Така обставина не виключає утворення певних умов для виникнення міжрелігійних і міжетнічних конфліктів. Вірогідність їх появи і загострення зумовлені такими чинниками:

1) Принципова несумісність шаріату (ісламського права) із світським європейським демократичним правом, яка остаточно не подолана ніде у світі, навіть у секулярній державі Туреччина. Українські прояви цієї несумісності – нерозв'язаність питання про юридичний статус Меджлісу кримськотатарського народу у системі владних інститутів АРК; неповернення відчужених у кримських татар вакуфних земель; труднощі адаптації

призовників–мусульман до умов служби в українському війську тощо. Головним же залишається те, що цілком природним ідеалом кожного мусульманина є жити в ісламській державі, побудованій на засадах правових норм шариату.

2) Неухильне зростання частки мусульман серед жителів України. Демографічна ситуація є загалом сприятливою для зростання мусульманського населення (мусульмани є багатодітними, не отруюють свій організм алкоголем, рідко палять і вживають наркотики). Цьому ж сприяє повернення на Батьківщину кримських татар, поширення ісламу серед етнічних українців та росіян, а також міграційні процеси та поява численних біженців з мусульманських країн (зокрема афганців, курдів, пакистанців), які розглядають нашу країну не як транзитну, а як кінцеву мету свого подорожування.

Означена класична для нинішнього світу ситуація піднесення ролі ісламу і мусульман у житті українства визначає необхідність системного аналізу ситуації у мусульманському середовищі в Україні. Поряд з класичним ісламознавством, заснованим на лінгвістичному, історичному і змістовому аналізі текстів Корану, Сунни, тафсірів, постає розуміння комплексного вивчення соціального побутування мусульман. Воно впливає з усвідомлення ісламу як унікального моноліту політичної, релігійної, правової й етичної думки.

В європейській традиції ісламістика розвивалась як складова сходознавства. Тому в своєму сучасному вигляді вона й запозичила від останнього ідею комплексного підходу у дослідженнях разом із залученням інструментарію і методів соціального пізнання, зокрема соціології, компаративістики, психології й феноменології релігії тощо.

Нині є передчасним говорити про існування українського ісламознавства як такого у сукупності всіх його складників. Коректніше констатувати початок формування українського ісламознавства, про визначення окремих напрямів дослідження ісламу й соціального побутування мусульман українськими науковцями різних спеціальностей.

Сучасні дослідження ісламу й життя мусульманської спільноти спираються на певну вітчизняну традицію. Початки осмислення світу ісламу маємо ще у церковних полемічних трактатах з властивою для них місіонерською тенденційністю. Серед них варто насамперед назвати вільний переклад полемічного трактату “Алкоран Магомета, знищений Кохелетом” ректора Києво-Могилянської колегії Іоаннікія Галятовського (кінець XVII ст.). Це перший в українській літературі твір, присвячений безпосередньо Корану. Окремі аспекти контактів України з мусульманськими сусідами розглядалися у багатьох працях Дмитра Яворницького та Михайла Грушевського, у монографії “Отношения между Запорожьем и Крымом” (Одеса, 1895). Однак найвищого розвитку українське ісламознавство досягло у школі Агатангела Кримського, яку було насильницьки ліквідовано як науковий напрям у 30-ті рр. XX ст. у зв’язку з її “релігійним ухилом” [2]. Йому належать праці, які становлять базу для сучасних досліджень ісламу і релігійності мусульман [3]. У 90-ті роки, після довгої перерви з’явилися перші публікації з питань ісламу [4], в Інституті філософії були захищені дві дисертації – Юрія Петраша та Амангуль Тойлієвої з цієї проблематики [5], було створено Інститут сходознавства ім. А. Кримського.

У подальшому дослідження розпочалися за такими напрямками:

1. Дослідження Корану – священної книги ісламу. Насамперед це праці Яреми Полотнюка, Валерія Рибалкіна і Володимира Лубського [6]. Особливо слід відзначити першу і єдину в Україні працю, присвячену тафсіру (коментуванню Корану), здійснену Тамарою Приходько [7].
2. Започатковано вивчення окремих течій в ісламі. Так, дослідженню важливого документа шиїзму присвячена робота Ю. В. Гамоцької [8].
3. Розробці політологічного підходу до вивчення взаємозв’язку ісламу зі світовою політикою та політичними процесами в окремих країнах значну увагу приділяють Рустем Джангужин, Олександр Богомолів, В. Семиволос та інші [9].

4. З'являються перші публікації, присвячені ролі ісламу у світовій культурі [10].
5. Початок систематичним дослідженням у галузі історії ісламу, мусульман та мусульманської цивілізації на землях сучасної України поклали в новітній українській літературі Ярема Полотнюк та Микола Корюшко [11].
6. В останні роки плідно досліджується історія ісламу та мусульманської цивілізації в Криму. Особливою ґрунтовністю відзначаються праці О. Є. Бойцової, В. Ю. Ганкевича, А. М. Меметова, Ш. Ф. Мухамедьярова та Е. Озенбашли [12].
7. Увагу дослідників привертає вивчення етнічного складу мусульманських громад у країні. Іслам є релігією наднаціональною. Але так склалося історично, що в Україні він виявився тісно пов'язаним з національним самозбереженням і відродженням тюркомовних народів, які мешкають на українських землях [13]. Особлива роль у збереженні й відродженні ісламської традиції належить в Україні кримським та волзьким татарам, а також представникам діаспорних груп інших 20-ти тюркомовних народів. Значна частина мусульманських етносів мешкає на землях сучасної України вже багато століть (насамперед це кримські, а пізніше й волзькі татари), інші ж оселились в Україні відносно віднедавна (азербайджанці, казахи, киргизи, туркмени, узбеки та деякі інші). Практично всі вони, за винятком хіба що гагаузів, традиційно сповідують іслам. Від середини 80-х років у нашій країні поселилися й турки-месхетинці. Певну частку мусульманської спільноти становлять і представники кількох кавказьких народів. З'явилися у мусульманських громадах і перші представники етнічних українців, а також росіян, які за власною волею обрали іслам. З'явилися наукові праці, які містять результати вивчення релігійного життя окремих народів. Доцільно серед них відзначити єдине на цей час соціологічне дослідження релігійності кримських татар, проведене Асоціацією "Арраїд" під керівництвом Н. В. Пророк, Муза абу Обейда та автора цих рядків [14]. Почалося вивчення релігійного життя в Україні волзьких татар [15]. Місце ісламу в етнічному самозбереженні турків-месхетинців досліджує Тетяна Клишченко ("Месхетинські турки в Україні". – Київ, 1999).
8. Особливо складно аналізувати процеси у мусульманському середовищі, які продовжуються і далекі від свого завершення. Складність, зокрема, полягає в тому, що мусульмани України живуть переважно дисперсно у різних областях, містах та селах. Проте маємо й місця компактного поселення мусульман. Насамперед це Автономна Республіка Крим, міста Макіївка, Донецьк, Запоріжжя. Найбільш великі громади мусульман діють у містах Донецьку, Макіївці, Бахчисараї, Сімферополі, Луганську. Громади мусульман діють і на західних землях України. Результати дослідження процесів у середовищі мусульман втілилися у серії публікацій, що висвітлюють сучасний стан мусульманської спільноти в Україні [16].

Суттєвою формою впровадження наукових знань про іслам є підготовка підручників та навчальних посібників для студентів вищих навчальних закладів [17].

Досить складним виглядає питання про джерела для вивчення ісламського життя в Україні. Так, Україна досі не має видрукованого перекладу Корану українською мовою. Про дві поодинокі спроби україномовного перекладу Корану, зроблені львів'янами Олександром Абранчак-Лисенецьким (рукопис зберігається у науковій бібліотеці ім. В. Стефаника) та Володимиром Лезевичем на початку ХХ ст., зібрав відомості Валерій Рибалкін [18]. Переклад, розпочатий у наш час Яремою Полотнюком, залишився без продовження [19]. У 1998 р. вийшли друком два переклади Корану кримськотатарською мовою. Автор першого – Різа Фазил, автор другого – Закір Куртнезір.

Українському читачеві стали доступні оригінальні твори турецьких авторів з цінними відомостями про мусульман Криму у середні віки [20]. Було здійснено перевидання книги Ісмаїла Гаспринського (Ізмаїла Гаспрали) “Русское мусульманство.

Мысли, заметки и наблюдения мусульманина”, в якій він обстоював ідеї гуманізму, світськості освіти, плідної співпраці мусульманської та християнської цивілізацій. Помітний вплив на українську науку справили праці ряду вчених з-за меж України, які досліджували різноманітні історичні прояви життя мусульман Криму. Серед них В. В. Бартольд, У. А. Боданинський, В. Є. Возгрін, Р. Г. Ланда та багато інших.

Існує група суто релігійних джерел, що дають багатий матеріал дослідникові. ДУМУ видало книгу Ахмеда Таміма, в якій висвітлюються основи ісламу [21]. Видано низку творів авторитетних мусульманських учених у перекладах українською [22] та російською мовами [23]. Декілька перекладних творів присвячено Корану [24]. З'являються публікації релігійних авторів, спрямовані проти релігійно-політичного екстремізму [25].

Джерелами для дослідження ісламу в Україні є ряд журналів (“Східний світ”, “Сходознавство”, “Близькосхідний кур’єр”, “Новости Центральной Азии и Кавказа”), що виходили у різні роки та виходять нині, а також видання, що продовжуються (“Культура народов Причерноморья”, “Проблемы истории и археологии», «Востоковедческий сборник», «Наукові записки» Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ).

Однак названі вище розробки українських авторів є здебільшого своїй лише першими підходами до теми і потребують продовження.

Джерела

1. Релігійна панорама. – 2001. - № 12. – С.20.
2. Кирюшко Н. И. Украина отмечает годовщину выдающегося исламоведа // Арраид. – 2001. - № 1.
3. Крымский А. Ю. Мусульманство і його будучність. – Львів, 1904; Крымский А. О книге пастора Иоганна Гаури: Ислам в его влиянии на жизнь его последователей. – Москва, 1896; Крымский А. Источники для истории Мохаммеда и литература о нем. – Москва, 1902; Крымский А. Е. История мусульманства. Самостоятельные очерки, обработки и дополненные переводы из Дохи и Гольдциэра. – Москва, 1904; Крымский А. Е. Суры старейшего периода. Перевод и объяснения // Лекции по Корану, читанные в 1905 г. Приложение к «Истории мусульманства». – Москва, 1905.
4. Лубський В. І. Сучасний іслам і питання війни і миру. – Київ, 1990.
5. Петраш Ю. Г. Социально-мировоззренческая сущность идеи святости, культура святых в исламе и его проявления в современных условиях (регион Средней Азии). Дис. докт. филос. наук. – Киев, 1990; Тойлиева А. М. Советская семейная обрядность как фактор секуляризации бытовых традиций и обрядов туркменского народа. Дис. канд. филос. наук. – Киев, 1990.
6. Полотнюк Я. Є. Священна Книга ісламу // Всесвіт. – 1990. - № 6; Рыбалкин В. С. Коран // Українська літературна енциклопедія. – Т.2. – Київ, 1990; Рыбалкин В. С. Арабская лингвистическая традиция: классические концепции и их современная интерпретация. Дис. докт. филос. наук. – Киев, 2000; Рыбалкин В. С. Арабская лингвистическая традиция. Истоки, творцы, концепции. – Киев, 2000; Лубский В. И. Священные книги мусульман как историко-литературные памятники. – Киев, 1992.
7. Приходько Т. Б. Розвиток мусульманської традиції коментування Корану (X-XV століття): на прикладі пояснення есхатологічних сюжетів. Дис. канд. істор. наук. – Київ, 1996.

8. Гамоцька Ю. В. Компендіум імамівських хадісів ал-Кунайні // Східний світ. – 2000. - № 2. – С.59-62.
9. Джангужин Р. Ісламське питання в Центральній Азії // Центральна Азія: геостратегічний аналіз та можливості для України. – Київ, 2001; Джангужин Р. Конфесійна самоідентифікація як спосіб орієнтації в соціально-політичному просторі: К проблеме становлення політичного іслама в Україні // Дуслык. – 2001. - № 1. – С.11-18; Кирюшко М. Іслам на тлі політичної історії України // Курас І. Ф., Рибачук М. Ф., Кирюшко М. І., Фещенко П. І. Релігія і політика в сучасній Україні. – Київ, 2000. – С.188-205; Кирюшко М. Іслам у контексті політичної історії Криму // ІПЕНД. - Наукові записки. – Вип.6. – Київ, 1999. – С.120-129; Кирюшко М. Іслам в Україні: геополітичний контекст // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. – Київ, 1995; Кирюшко М. Іслам у контексті взаємовідносин України з мусульманськими країнами // ООН і майбутні покоління. – Київ, 1996.- С.38-42; Кирюшко М. І. Мусульманські святині міста трьох релігій // Людина і світ. – 2000. - № 11-12. – С.50-54; Кирюшко Н. И. Великі святині великого народу // Аль Баян. – 2001. - № 1 и № 2.
10. Радівілов Д. А. Ібадитський твір XVI-XVIII ст. “Опис походжень, (обставин) смерті, країв алімів та імамів. Дис. канд. іст. наук. – Київ, 1998; Вайнтруб И. В. Мусульманський мир середньовіччя: мусульманська цивілізація // Священні лики цивілізацій. – Київ, 2001. – С.445-470.
11. Полотнюк Я. Мусульманська культура на території сучасної України // Історія релігій в Україні. – Вип.3. – Львів, 1993. – С.100-102; Полотнюк Я. Кримське ханство в контексті ідеологічного змісту тюрксько-мусульманської культури // Історія релігій в Україні. – Вип.IV. – Львів, 1994. – С.149-151; Кирюшко М. Іслам на українських землях // Історія релігій в Україні. – Київ, 1999. – С.456-478; Кирюшко М. Принципи вивчення історії ісламу в Україні // Історія релігій в Україні. – Вип. 5. – Львів, 1995; Кирюшко Н. И. Іслам в Україні: основні етапи історії // Аль Баян. – 1996. - № 1; Кирюшко Н. И. Як Русь-Україна знайомилась з ісламом і мусульманами // Аль Баян. – 1996. - № 2; Кирюшко Н. И. Трудні сторінки історії: мусульманські народи Причорномор'я і України в XVI-XVIII вв. // Аль Баян. – 1996. - № 4; Кирюшко Н. И. Життя мусульман в тоталітарному державстві // Аль Баян. – 1996. - № 6; Кирюшко М. Трагедія мусульман у комуністичній тоталітарній державі // Історія релігій в Україні. – Вип. 7. – Львів, 1997.
12. Бойцова О. Є. Іслам в Криму: національно-релігійна ідентифікація кримських татар (друга половина XV – кінець XVIII ст.). Дис. канд. іст. наук. – Київ, 2000; Ганкевич В. Ю. Очерки історії кримско-татарського формування (XIX – початок XX вв.). – Симферополь, 1997; Меметов А. М. Кримські татари: історико-лінгвістичний нарис. – Симферополь, 1997; Мухамедьяров Ш. Ф. Іслам в Криму // Боги Тавриди. Очерки історії релігій народів Криму. – Севастополь, 1996. – С.172-190; Озенбашлы Э. Кримці. Збірник робіт по історії, етнографії, мові кримських татар. – Симферополь, 1997; Кирюшко М. Роль ісламу в історичних взаєминах кримських татар та українців // Кримські татари: історія і сучасність. – Київ, 1995; Кирюшко Н. И. Іслам в Криму. Період Кримського ханства // Аль Баян. – 1996. - № 3; Кирюшко Н. И. Мусульмане України і Криму в Російській імперії // Аль Баян. – 1996. - № 5.

13. Кирюшко М. Етнозберігаюча роль ісламу в житті тюркомовних народів України // Етнос і релігія: теорія і контекст сьогодення. – Київ, 1998; Кирюшко Н. И. Ислам и национальное самосохранение тюркоязычных народов в Украине в XX столетии // Арраид. – 1998. - № 1; Кирюшко М. Ислам у контексті національного відродження тюркомовних народів в Україні // Рибачук М. Ф., Уткін О. І., Кирюшко М. І. Національне відродження і релігія. – Київ, 1995. – С. 191-203.
14. Результаты социологического исследования «Социально-экономические проблемы крымско-татарского населения Крыма». – Киев, 1999; Кирюшко М. Ислам у житті кримських татар // Людина і світ. – 2001. - № 1. – С.26-29; Кирюшко Н. И. Ислам в жизни крымских татар: социологические наброски // Аль Баян. – 2001. - № 3.
15. Галеева М. По следам древних предков: Репортаж о киевских татарах. – Киев, 2000; Кирюшко М. Громадське, суспільно-політичне та релігійне життя волзьких татар в Україні // ППЕНД. – Наукові записки. – Вип.15. – Київ, 2001.
16. Кирюшко Н. И. Мусульманская община в независимой Украине // Аль Баян. – 1998. - № 6; Кирюшко Н. И. Интересен ли ислам украинскому обществу? // Арраид. – 2000. - № 3; Кирюшко Н. И. Мусульмане в современной Украине: 90-е годы XX столетия // Арраид. – 2000. - №№ 4, 5, 6; Кирюшко Н. И. Где искать пути к религиозному миру? // Аль Баян. – 2000. - № 3; Кирюшко М. Мусульмани в незалежній Україні // Людина і світ. – 2000. - № 5. – С.7-12; Кирюшко М. Исламська освіта і преса – свідчення релігійної свободи для мусульман в Україні // Релігійна свобода: мас-медіа, школа і церква як суспільні фактори утвердження. – Київ, 2001; Кирюшко М. Мусульмани в християнському середовищі сучасної України // Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні. – Київ, 2001; Кирюшко М. Релігійна свобода в освіті та пресі мусульман України // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. – Київ, 2001. – С.114-119.
17. Джерело перлин. Хрестоматія східних літератур: Коран (вибрані сури та аяти). Уклала С. М. Русова. – Київ, 1998; Калінін Ю.А., Лубський В. І. Ислам. Курс лекцій. Учебні матеріали. – Київ, 1992; Кирюшко М. Ислам // Релігієзнавство. – Київ, 1997; Лубський В. І., Борис В. Д. Мусульманське право. Учебний посібник для юридичних факультетів. – Київ, 1997; Історія релігії в Україні. – Київ, 1999 та інші.
18. Рибалкін В. Ідеологічні та лексико-граматичні рифи у перекладах Святого Письма мусульман // Східний світ. – 1998. - № 1-2. – С. 126.
19. Коран. З арабської переклав (вибрані сури та фрагменти) Я. Полотнюк // Всесвіт. – 1990. - № 6.
20. Іналджик Галіль. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. – Київ, 1998; Книга путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666-1667). – Симферополь, 1999; Эвлия Челеби. Книга путешествий. Походы с татарами и путешествие по Крыму (1641-1667). – Симферополь, 1996.
21. Тамим А. Истинный путь. – Киев, 1992 та наступні видання.
22. Абу Аля Ал-Маудуді. Принципи ісламу. – Львів, 1995; Абу Аля Ал-Маудуді. Спосіб життя в ісламі. – Львів, 1995; Абу Аля Ал-Маудуді. Життєва місія Пророка. – Львів, 1995.
23. Абудь-Махасин Аль-Кавукджий. Твердость в убеждении. – Киев, 1998; Абдуллах Аль-Харарий. Мухтасар. – Киев, 2000; Худа Хаттаб. Справочник мусульманской женщины. – Киев, 2000; Ханиф С. Что должен знать каждый об исламе и мусульманах. – Киев, 1998; Абу Амина Биляль Филипс. Эволюция фикха. Исламский закон и мазхабы. – Киев, 2001.
24. Абдулла Юсуф Али. Алфавитно-предметный указатель к смысловому переводу Корана. – Киев, 2001; Башир Самбо М., Мохаммед А. Хигаб. Коран и его тафсир. – Киев, 2000; Бюкай М. Библия, Коран и наука. – Киев, 2001; Саад Абу Ратет. Коран как источник научных знаний. – Одесса, 1994.

25. Ас-Сайид Ахмад ибн Зейний Дахлян. Заблуждение ваххабистов. – Киев, 1998;
Ахмед Тамим. Ислам против экстремизма и насилия // Мусульмане. – 2000. - № 1.